

Comparative Study of Non-Date Inscriptions of Eastern Ivan of Jame Mosque of Isfahan

Fariba Saeidianaraki*

1. Assistant Professor, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

Received 2022/09/22 | Accepted 2022/11/1

Abstract

The Isfahan Grand Mosque, which Galdiri considers a unique work throughout Islamic architecture, is rightly titled the Encyclopedia of Islamic Architecture. Many of the decorations of this mosque are undated inscriptions which, in addition to their decorative function, are a reflection of the political-religious history of Isfahan and the presence of Sunni and Shiite governments, whose presence in different centuries has had a great impact on development, construction and decoration. In this research, inscriptions without date of the entrance of the south nave of the east porch have been studied. The present study was conducted in a field-library method. Although researchers have made brief references to the date of its construction, they have not provided sufficient evidence. In the studies done, its history has been obtained by referring to contemporary buildings, execution methods and writing style. Relatively, it is possible to date the wall of the eastern nave of the Grand Mosque relying on the date of construction of Soltanieh Dome (1306-1313), the mihrab of the Isfahan Grand Mosque (1310), the tomb of Pir Bakran (1304 and its inscription 1312) and the Ashtarjan Grand Mosque (1308-1315), setting a time range between 1306-1315 AH, which covers the early fourteenth century. This date is about one hundred years different from Grabar's proposed date, which he considers to be older, preceding the fourteenth century.

Keywords: Jame mosque, Isfahan, Inscription, Ilkhanid period, Dating, Comparative studies

Copyright © 2020-2021 Cultural Heritage Records Studies. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Saeidianaraki, F. (2022). Comparative Study of Non-Date Inscriptions of Eastern Ivan of Jame Mosque of Isfahan. *Cultural Heritage Records Studies*, 3(2), 64-75.

Corresponding Author: Fariba Saeidianaraki, Assistant Professor, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. **Email:** f.saeidi@richt.ir

مطالعه تطبیقی کتیبه‌های بدون تاریخ ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان

فریبا سعیدی انارکی*

۱- استادیار، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۱/۶/۳۱ | پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۱۰

چکیده

مسجد جامع اصفهان که گالدری آن را اثری بی‌همتا در سراسر معماری اسلامی می‌داند، عنوان شایسته دایره‌المعارف معماری اسلامی را دارد. بخش زیادی از تزیینات این مسجد کتیبه‌هایی بدون تاریخ هستند که افزون بر کارکرد تزیینی، بازتابی از تاریخ سیاسی- مذهبی اصفهان و حضور دولت‌های سنی و شیعی مذهب محسوب می‌شوند که حضور آنان در قرون مختلف تأثیر بسزایی در توسعه، ساخت و تزیین بنا داشته است. در این پژوهش، کتیبه‌های بدون تاریخ ورودی شبستان جنوبی ایوان شرقی بررسی شده است. پژوهش حاضر به شیوه میدانی- کتابخانه‌ای انجام شده است. هرچند محققان اشاراتی گذرا به تاریخ ساخت آن کرده‌اند، شواهد و ادله کافی ارائه نداده‌اند. در مطالعات انجام شده با استناد به بناهای هم‌دوره و شیوه‌های اجرا و سبک نگارش، تاریخ آن به دست آمده است. به‌طور نسبی می‌توان با اتکا به تاریخ ساخت گنبد سلطانی (۵۰۷-۳۱۷ ه. ق)، محراب مسجد جامع اصفهان (۱۷ ه. ق)، بقعه پیر بکران (۳۰۷ و کتیبه آن ۲۱۷ ه. ق) و مسجد جامع اشترجان (۸۰۷-۵۱۷ ه. ق) برای دیواره شبستان شرقی مسجد جامع، دامنه زمانی بین ۵۰۷-۵۱۷ هجری قمری را پیشنهاد داد که اوایل قرن هشتم هجری قمری را دربرمی‌گیرد. این تاریخ با تاریخ پیشنهادی گرابار که آن را قدیمی‌تر دانسته و مقدم بر قرن هشتم هجری قمری/ چهاردهم میلادی می‌داند، حدود صد سال متفاوت است.

واژه‌های کلیدی: مسجد جامع، اصفهان، کتیبه، دوره ایلخانی، تاریخ‌گذاری، مطالعات تطبیقی

کپی‌رایت © دو فصلنامه مطالعات اسناد میراث فرهنگی: دسترسی آزاد؛ کپی‌برداری، توزیع و نشر با ذکر منبع آزاد است.

سعیدی انارکی، فریبا (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی کتیبه‌های بدون تاریخ ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان. مطالعات اسناد میراث فرهنگی. *مطالعات اسناد میراث فرهنگی*، ۳ (۲): ۶۴-۷۵

* نویسنده مسئول: فریبا سعیدی انارکی، استادیار، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
پست الکترونیک: f.saeidi@richt.ir

مقدمه

اصفهان به دلیل ویژگی‌های خاص جغرافیایی خود در طول تاریخ مدنظر بوده است. موقعیت مرکزی، وجود زاینده‌رود و قرار گرفتن بر سر راه تجاری سمرقند- حلب و آب و هوای مناسب آن، از دلایل انتخاب این شهر در دو دوره حکومت قدرتمند سلجوقی و صفوی به‌عنوان پایتخت بوده است (گوبه، ۱۳۶۵، ص. ۲۸۴). مورخان، جغرافی‌دانان و سیاحان مسلمان در سده‌های گوناگون، مطالب بسیاری در وصف اصفهان نوشته‌اند؛ از جمله ابن‌حوقل، ابن‌رسته، ابن‌اثیر، ناصر خسرو و سیاحان اروپایی که نقشی خیال‌انگیز از اصفهان به تصویر کشیده‌اند. در طول تاریخ، مسجد جامع عتیق در بافت شهری و ساختار مذهبی، سیاسی و اجتماعی شهر بسیار مورد توجه قرار گرفت. هر چند عمده‌ترین تحولات این بنا در دوره سلجوقی رخ داد، از زمان ساخت آن در نیمه قرن دوم هجری بر لبه شمال غربی میدان عتیق تا دوره قاجار، بخش‌های زیادی به آن اضافه شد که بخشی از این توسعه و تغییر در منابع تاریخی، مانند رساله محاسن اصفهان، ذکر اخبار اصفهان و سفرنامه ناصر خسرو منعکس شده است. همچنین کتیبه‌ها و فرمان‌های سلاطین و حکمرانان منابع موثق دیگری برای مطالعه تاریخ تحول و ساخت آن هستند. این کتیبه‌ها یادگاری و بایگانی دوران خویش و منبع اطلاعاتی مهمی محسوب می‌شوند (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۳).

ایوان شرقی

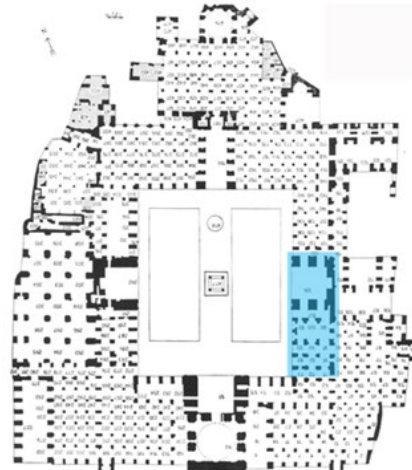
یکی از مهم‌ترین تغییراتی که به‌طور کامل پلان مسجد جامع را متحول کرد، احداث ایوان و تبدیل آن از مسجد سبک شبستانی موسوم به عربی به شیوه چهار ایوانی است که احتمالاً آغازگر این‌گونه پلان در سنت مسجدسازی شد. براساس کتیبه سردر شمال شرقی به تاریخ ۵۱۵ هجری قمری، مسجد را اسماعیلیان به آتش کشیدند و بخش‌هایی از آن تخریب شد. ابن‌اثیر نیز در کتاب *الکامل* از این واقع یاد کرده است (ابن‌اثیر، ۱۳، ص. ۱۴-۱۳).

ملکشاه سلجوقی پس از این واقعه عمارت مسجد را تجدید کرد. تحقیقات گدار (۱۳۶۷، ص. ۱۷۶) و گالدیری (۱۳۷۰، ص. ۲۴) نشان می‌دهد، ابتدا ایوان جنوبی ساخته و سپس سه ایوان دیگر بنا شد. هر چند چهار ایوان مسجد هم‌زمان ساخته نشده است، همه آنها در دوران شکوفایی عصر سلجوقی احداث شدند. در میان چهار ایوان، تغییراتی که در ایوان شرقی رخ داده مشخص‌تر است (گالدیری، ۱۳۷۰، ص. ۳۸). در قرن چهارم هجری قمری، محل این ایوان بخشی از فضای ستون‌دار منظم و سرپوشیده مسجد بود. احتمالاً در زمان سلطان سنجر

بسیاری از آرایه‌ها و کتیبه‌هایی که دیوارها و فضاهای مسجد را پوشانده‌اند، بدون تاریخ هستند و حدس و گمان‌هایی درباره آنها وجود دارد. کتیبه‌هایی که در این پژوهش بررسی شده‌اند، روی دیواره شرقی و غربی ورودی جنوبی ایوان شرقی رقم خورده‌اند و شامل اسماء الهی، صلوات چهارده معصوم، آیه‌الکرسی و آیاتی از سوره بقره هستند که برخی پژوهشگران آن را متعلق به قبل از قرن هفتم می‌دانند (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۹). بررسی سبک و شیوه اجرا و همچنین مطالعات تطبیقی با بناهای اوایل قرن هشتم حاکی از آن است که این کتیبه‌ها متأخرتر از تاریخ پیشنهادی هستند که در جای خود به تفصیل و با ارائه مستندات و شواهد کافی از تاریخ‌گذاری بیان خواهد شد. از آنجا که این

شکل ۲. دیواره شرقی شبستان جنوب ایوان شاگرد
منبع: نگارنده

شکل ۱. ایوان شرقی مسجد جامع عتیق اصفهان
منبع: آرشیو اسناد مسجد جامع اصفهان

بسیاری از انواع گوناگون دارد (آرایه، کتیبه، کاشی و غیره) که بازتاب عهدهای مختلف هستند، اما هیچ‌یک از اینها تاریخ احتمالی را مشخص نمی‌کنند (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۸). نه تنها ایوان شرقی، بلکه در کل مسجد جامع، نکات مبهم بسیاری وجود دارد، اما در مقوله حاضر به بررسی کتیبه دیواره جنوبی- که استادان نیز به آن توجه کرده‌اند- پرداخته شده است. چنانکه جیووانی و نترونه به آن اشاره کرده و به درستی اسماء الهی و اشارات به سلسله ائمه شیعه را در آن تشخیص داده‌اند (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۹). گرابار تاریخ پیدایش این قاب‌بندی‌ها را بغرنج دانسته اما بدون تردید مقدم بر قرن چهاردهم دانسته است. (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۹) مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها در حدود سال‌های ۷۱۵-۷۰۸ ه.ق اجرا شده‌اند.

طبقه‌بندی تزیینات دیواره شرقی شبستان جنوبی ایوان شرقی

روی دیواره شرقی شبستان که در جنوب ایوان شاگرد (ایوان شرقی) واقع شده است، ترکیبی از نقوش مهری با تنوع اجرایی دیده می‌شود. شاخصه اصلی این دیواره آیاتی مانند آیه‌الکرسی و آیاتی از سوره بقره به خط کوفی بنایی است. در بقایای نقوش به‌جامانده، القاب خداوند و صلوات چهارده معصوم نقش بسته است که در ترکیب با نقوش مهری با بن‌مایه هندسی- گیاهی اجرا شده‌اند (شکل ۲).

ستون‌های موجود در این فضا تخریب و ایوان شرقی به‌جای آن بنا شد. گالدیری معتقد است این ایوان در یک مرحله ساخته شده است (گالدیری، ۱۳۷۰، ص. ۴۱). این ایوان مدت‌ها منفرد بوده و به بناهای مجاور متصل نبوده است (گالدیری، ۱۳۷۰، ص. ۵۳). در فاصله اواخر قرن هشتم تا اوایل قرن نهم راهروهای دو طرف ایوان شرقی با طاق‌های مقرنس پوشانده و اواخر دوره صفوی یا اوایل دوره قاجار با ساخت طاق تخت، این فضا دو طبقه شد. مقرنس‌کاری‌های داخل ایوان در بدو ساخت، مانند ایوان جنوبی بنا شد، اما در مرحله سوم دوره سلجوقی یا دوره ایلخانی مقرنس‌کاری با ترکیب جدیدی شکل گرفت که ممکن است به دلیل مشکلات ایستایی یا به نظر گالدیری ملاحظات سیاسی محو آثار گذشتگان صورت گرفته باشد (گالدیری، ۱۳۷۰، ص. ۴۳).

مرحله جدید تغییرات در ایوان شرقی در دوره صفوی رخ داد که مقرنس‌ها تخریب شد تا کتیبه تزیینی یادبود شاه سلطان حسین جایگزین آن شود؛ از این‌رو با اندود گچ، دیوارهای داخلی آجرکاری نازک و ظریفی روی آن اجرا شد. همچنین محراب مرمری زیبایی در دیوار جنوبی ایوان به تاریخ ۹۹۲ ساخته شد. دو دهانه طرفین ایوان شرقی با تیغه آجری مسدود و با پوشش گچی آجرکاری پوشانده شد (شکل ۱). گالدیری این لایه گچی را متعلق به دوره قاجار و تقلیدی از کارهای اواخر دوره صفویان می‌داند (گالدیری، ۱۳۷۰، ص. ۴۴). ایوان شرقی داده‌های

این نقوش همراه با نقش‌های گیاهی به‌عنوان نقش پرکننده زمینه و بعضاً کتیبه نیز ترکیب و اجرا شده‌اند.

۲. گیاهی

در بیشتر کتیبه‌ها و نیز نقوش هندسی به‌عنوان نقش پرکننده زمینه، از نقش گیاهی استفاده شده است. نقش‌های گیاهی در ترکیب با طرح‌های هندسی نیز به‌عنوان نقوش پرکننده اجرا شده‌اند.

۳. کتیبه

بیشترین نقش تزینی به کتیبه‌ها تعلق دارد که شامل ۳۸ نقش است که این نقش‌ها نیز شامل بخشی از صلوات چهارده معصوم (صلی علی محمد و غیره)، خدیجه الکبری، علی مرتضی، فاطمه الزهرا، حسن مجتبی، حسین، شهید کربلا، علی زین‌العابدین، محمدباقر، جعفر صادق، موسی کاظم و غیره هستند. مابقی صلوات‌ها نیز در بخش‌های پایینی دیواره از بین رفته است. القاب خداوند نیز بیشتر در حاشیه‌ها و تعداد کمی در متن دیوار نوشته شده است که شامل القاب الهی، الرحیم، الجبار، العدل، الحکیم، اللطیف، القهار، الباسط، المومن، العظیم، قاطع، العزیز، المعلی، الرزاق، الحکیم، الاهو، القدوس، السلام، السمیع، الرحمن، المهیمن و الملک لله هستند. همه کتیبه‌ها نیز به خط ثلث و کوفی بنایی نوشته شده‌اند (شکل‌های ۳ و ۴).

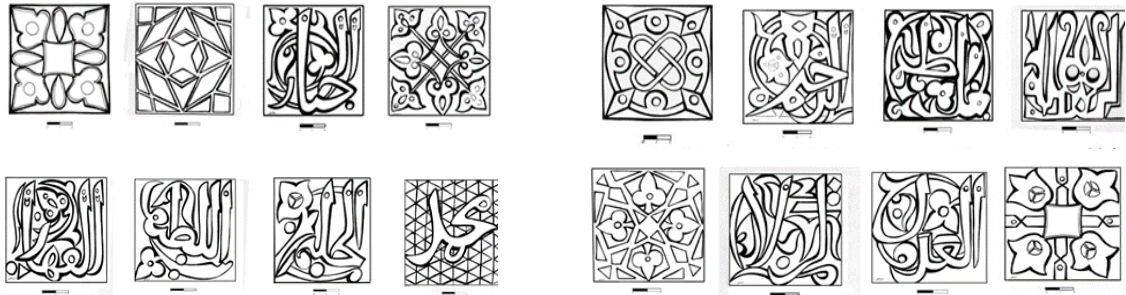
نکته مهم در این دیواره نبود ماده تاریخ است که به کمک مطالعه تطبیقی این نقوش با بناهای ایلخانی، سعی در تاریخ‌گذاری آن شده است. گرابار تفسیر زیبایی از وجود کتیبه‌ها در مسجد جامع، به‌ویژه ایوان‌ها بیان کرده و معتقد است بررسی‌های ژرف‌تر تغییرات معماری این ایوان‌ها و کتیبه‌ها و آرایه‌های آنها، پرسش‌های فراوانی را ایجاد کرده است. کتیبه‌ها و تزیینات نیز به شیوه‌هایی ناشناخته، بافت ساختمان و ریخت اصل معماری آن را به چیزی متفاوت تبدیل کرده‌اند. فرقه‌های مذهبی بدین‌وسیله ایمان خود را به نمایش گذاشته‌اند تا مانند عمل فرقه‌های دیگر نباشد، اما پیگیری این مطلب مستلزم پژوهش‌هایی است که هنوز انجام نشده‌اند (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۶۰). مجموعه نقوش اجراشده روی این دیواره به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند. نقوش قابل برداشت ۵۲ کتیبه هستند که درباره آنها بحث شده است و از لحاظ تنوع اجرا می‌توان آنها را به ۳ گروه اصلی ۱. هندسی، با دو زیرگروه هندسی - گیاهی، هندسی - کتیبه، ۲. گیاهی، ۳. کتیبه تقسیم کرد:

۱. هندسی

نقش‌های هندسی به‌عنوان نقوش پرکننده کاربرد داشته‌اند و از نظر اجرایی کمترین بن‌مایه محسوب می‌شوند.

شکل ۳. بخشی از آیه‌الکرسی، اسماء الهی به خط ثلث و کوفی بنایی منبع: نگارنده

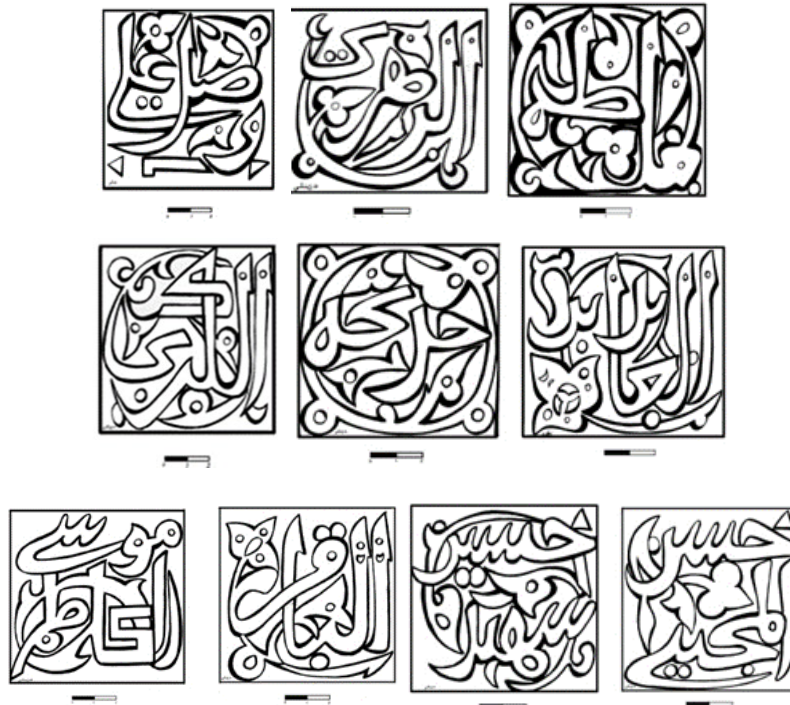

شکل ۴. طرح انواع کتیبه‌های دیوارهٔ جنوبی ایوان شرقی
منبع: نگارنده

مطالعات تطبیقی

محققانی هستند که به تاریخ ساخت این کتیبه به صورت ضمنی اشاره کرده‌اند. تاریخ پیشنهادی گرابار مقدم بر قرن هفتم هجری قمری (چهاردهم میلادی) است (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۹). از آنجا که این کتیبه شامل صلوات چهارده معصوم است و در آن نام حضرت خدیجه (س)، حضرت فاطمه زهرا (س) و نام ائمهٔ شیعیان نوشته شده، به دوره‌ای مربوط است که حکومتی شیعی بر اصفهان حکمرانی می‌کرده است (شکل ۵).

معماران و محققانی که دربارهٔ مسجد جامع مطالعه داشته‌اند، تاریخ معماری آن را به خوبی بیان کرده‌اند، اما همان‌گونه که بسیاری از استادان اشاره می‌کنند، تغییرات معماری، کتیبه و تزیینات پرسش‌های فراوانی را بوجود آورده که از آن جمله می‌توان به پرسش‌هایی دربارهٔ کتیبه‌های یادشده در ایوان شرقی اشاره کرد. و نترونه و گرابار تنها

شکل ۵. بخش به‌جامانده از صلوات کبیره، به ترتیب از بالا سمت راست: و صل علی، خدیجه، الکبری، فاطمه، الزهری، حسن المجتبی، حسین شهید، زین‌العابدین، الباقر، موسی کاظم (عهم). منبع: نگارنده

اندازه‌های آنها در تزیینات است. انواع نسبت‌های بزرگ و کوچک آنها، روحیه سرزنده و باطراوتی به فضای محراب‌های بزرگ و سطوح گچ‌بری داده است (حمیدی، ۱۳۹۰، ص. ۹۱) (شکل ۶).

شکل ۶. انواع طرح‌های گیاهی به‌کاررفته در میان خطوط کوفی
منبع: حمیدی، ۱۳۹۰

یکی از آثار ارزشمند دوره ایلخانی، محراب نفیس الجاتیو در مسجد جامع اصفهان است که رقم عمل حیدر بر آن به یادگار مانده است. (شکل ۷)، اما پیرو سیاست‌های الجاتیو به‌منظور گسترش استقرار در حاشیه جنوبی زاینده‌رود، مساجد جامع و بقاعی در این ناحیه ساخته شدند. از ویژگی‌های دوره ایلخانی این است که هنرمندان از بهترین افکار و فنون و استادی خود در بناها استفاده می‌کردند و منبع الهام هنرمندان کوچک‌تر می‌شدند که آنها نیز با پیشرفت‌های زمان آشنا بودند و ذوق و رسوم و مصالح محل خود را در نظر می‌گرفتند. محراب الجاتیو واقع در غرب مسجد جامع اصلی‌ترین مبنای مقایسه کتیبه‌ها و نقوش ایوان شرقی است. با بررسی نقوش و تزیینات این محراب نتیجه می‌گیریم که با لایه‌بندی محراب و دسته‌بندی نقوش، ۸۱ الگوی نقوش گیاهی از نقوش محراب استخراج شده که با نظم و هماهنگی خاصی با خط نوشته‌ها ترکیب شده بودند. با توجه به تجزیه و تحلیل نقش‌مایه‌های به‌دست‌آمده می‌توان به وابستگی نقش‌مایه‌های شکلی به خط نوشته‌ها اشاره کرد. با جداسازی

با مطالعه تاریخ سیاسی- مذهبی اصفهان مشخص می‌شود، سه دوره زمانی حکومت‌های شیعی در اصفهان حضور داشته‌اند: قرن چهارم هجری، حکومت آل بویه، اوایل قرن هشتم، حکومت الجاتیو، حکمران ایلخانی و حکومت صفوی قرن دهم-دوازدهم هجری قمری. با توجه به تاریخ معماری قرن چهارم هجری قمری، مسجد هنوز به سبک شبستانی بوده و ایوان‌ها ساخته نشده بودند؛ بنابراین از این تاریخ به‌راحتی می‌توان صرف‌نظر کرد. سبک و سیاق اجرا و مصالح به‌کاررفته در این بخش، تداعی‌کننده شیوه‌های اجرایی و تزیینی دوره صفوی نیست. با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های برجسته معماری دوره ایلخانی، به‌کارگیری ماهرانه گچ است که به انواع مختلف کاربرد دارد (ویلز، ۱۳۶۵، ص. ۸۵)، آثار دوره ایلخانی در مسجد و دیگر بناهای ایلخانی در استان اصفهان و سلطانیه مبنای مقایسه و مطالعه شدند.

شاهکار گچ‌بری این دوره، محراب الجاتیو در مسجد جامع اصفهان است. سیاست‌های شهری و منطقه‌ای ایلخانیان که درصدد شکل‌گیری هسته‌های شهری در حاشیه زاینده‌رود بودند- که به‌نوعی زادگاه اصلی آنان را با چمنزارهای وسیع تداعی می‌کرد- مجموعه‌ای از مساجد و مقابر در کناره رودخانه در این دوره ساخته شد؛ از جمله مسجد جامع اشترجان، مسجد هفشویه، گار، پیر بکران و مسجد بابا عبدالله نائین، مقبره شیخ عبدالصمد نطنز، مسجد میان‌ده ایبانه، مسجد گارلادان و معروف‌ترین اثر ایلخانی در ایران مقبره الجاتیو، یعنی سلطانیه که همه اینها از جمله بناهای معرف سبک ایلخانی هستند. در دوره سلجوقیان، هنر گچ‌بری به تکامل خود ادامه داد و تحولاتی در آن صورت گرفت که بستر شکوفایی آن را در دوره ایلخانی فراهم کرد. از آنجا که سبک‌های تزیینی به‌کندی رشد می‌کنند و اغلب به تزیینات دوره‌های قبل متصل هستند، می‌توان گفت هنرمندان دوره سلجوقی گرایش را بنا کردند که در دوره ایلخانی به تکامل رسید. تزیینات گچ‌بری در دوره سلجوقی به‌تدریج دگرگون شد و پرکاری و آراستگی زیاد ویژگی گچ‌بری این دوره شد (شکفته، ۱۳۹۱، ص ۸۲). از ویژگی‌های نقش‌مایه‌های گیاهی دوره سلجوقی، تنوع

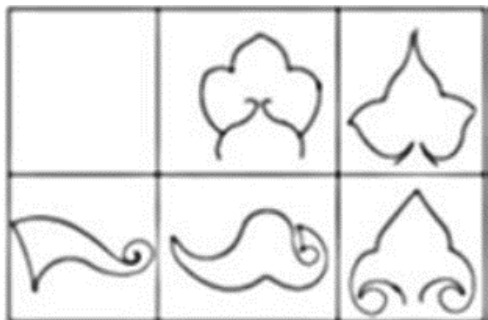
طراح با نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی سعی کرده ضمن پرکردن فضای آن نقطه، به‌نوعی تعادل و هماهنگی بصری در کتیبه دست یابد (علمداری و دیگران، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۰).

این دو نوع نقش‌مایه، مشخص می‌شود نقوش شکلی به‌تنهایی ترکیب‌بندی مستقل و منسجم ندارند و ترکیب‌بندی آنها بیشتر به نقش‌مایه‌های خط نوشته وابسته است؛ یعنی در هر کجا که در کتیبه نوشته موجود، فضایی را خالی گذاشته‌اند،

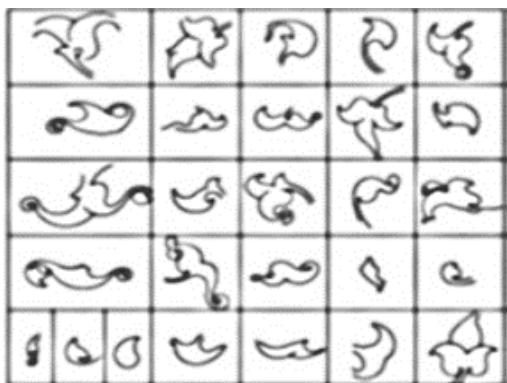

شکل ۷. محراب الجایتو

منبع: نگارنده

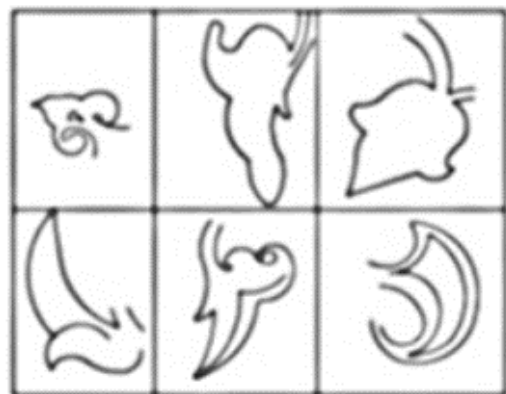

نقوش گیاهی و حاشیه‌هایی که در محراب الجایتو اجرا شده‌اند، در زمینه کتیبه‌ها و نقوش گیاهی که در ایوان شرقی وجود دارند، تکرار شده‌اند. در این کتیبه‌ها از اصول اجرایی که در محراب استفاده شده پیروی شده است و زمینه همه کتیبه‌ها با نقش‌مایه‌های گیاهی تعادل بین خط و نقش را ایجاد کرده است (شکل‌های ۸ و ۹).

شکل ۸. طرح‌های تحلیل‌شده محراب الجایتو

منبع: علمداری و دیگران، ۱۳۹۷

شکل ۹. طرح‌های ایوان شرقی
منبع: نگارنده

نمونه این نقوش در پیر بکران و اشترجان در تزیینات آژده‌بری و گچ‌بری‌های رنگی دیده می‌شود. فضای کافی، امکان اجرای این طرح‌ها در ابعاد بزرگ‌تر را به هنرمند گچ‌بر داده است که در واقع ادامه سنت‌های هنری دوره سلجوقی است که اندازه طرح تابع سطح است (شکل ۱۰).

۳

۲

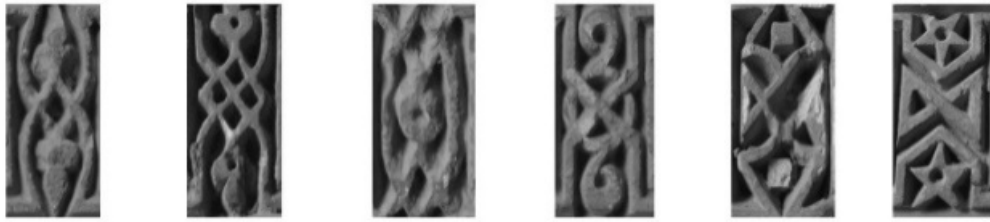

۱

شکل ۱۰. مسجد جامع اشترجان (۱ و ۲) و پیربکران (۳)
منبع: نگارنده

شکل ۱۱. گنبد سلطانیة زنجان
منبع: نگارنده

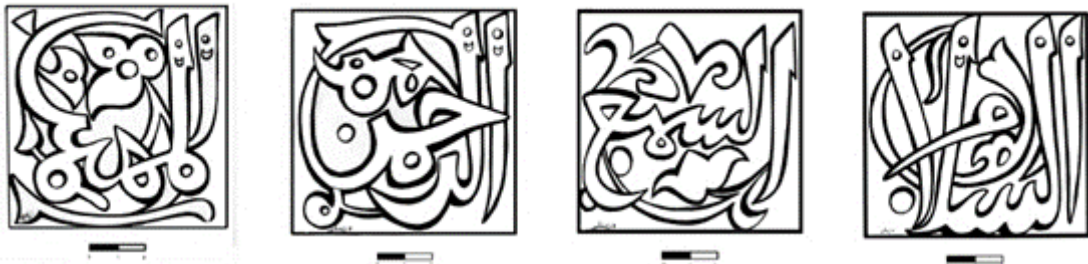

۱

۲

شکل ۱۲. بندهای مهری ایوان شرقی مسجد جامع اصفهان (۱) بندهای مهری گنبد سلطانیة زنجان (۲)
منبع: نگارنده

شکل ۱۳. کتیبه‌های ایوان شرقی: السلام، السمیع، الرحمن، المہیمن
منبع: نگارنده

یکسان و تفاوت‌ها در جزئیات مشخص‌ترند. برخی تحولات عبارت‌اند از: آراستگی و ظرافت بسیار در گچ‌بری، نقوش پرکار اسلیمی، گل و بوته در زمینه کتیبه‌ها، کاربرد اقلام خطی غیر از کوفی، جلوۀ بیشتر کتیبه به‌عنوان عنصر تزیینی و استفاده از کتیبه‌های بنایی و معقلی (شکفته، ۱۳۹۱، ص. ۹۳).

در زمینه گچ‌بری دوره ایلخانی پژوهش‌های فراوانی انجام شده است که نشان می‌دهند این آثار متأثر از دوران قبل از خود، به‌ویژه دوره سلجوقی و خوارزمشاهی هستند. در این دوره، گچ‌بری سلجوقی کامل شده است و آثاری با نقوش پیچیده و کتیبه‌های زیبا به شکل‌های متنوع اجرا شده‌اند؛ به شکلی که کلیت گچ‌بری‌ها در مقایسه با دوران قبل، تقریباً

و تفاوت شیوه‌های اجرا و تزئین و مصالح در دوران آل‌بویه و صفوی با دوره ایلخانی است و تقدم تاریخ آن بر قرن هشتم را کمرنگ‌تر می‌کند. همچنین چه به لحاظ مضمون و محتوای کتیبه‌ها و چه نوع مصالح به‌کاررفته، گچ و آجر که در دوره ایلخانی کاملاً متداول بوده است درستی این تاریخ‌گذاری را پشتیبانی می‌کند.

تعارض در منافع

نویسنده تعارضی در منافع گزارش نکرده است.

براساس مطالعات تطبیقی، وجوه مشترک تزئینی بناهای مورد مطالعه در جزئیات اجرایی مشاهده می‌شود. این بناها در جزئیات اجرای نقوش گیاهی، بندهای مه‌ری، استفاده از خطوط ثلث و کوفی بنایی مشابهت‌هایی را نشان می‌دهند که نشان‌دهنده پیروی از اصول واحد هنری-اجرایی و تابع ویژگی‌های هنر گچ‌بری دوره ایلخانی است. فعالیت‌های ساختمانی ایلخانی، آهنگی استوار ندارد و بیشترین ابنیه موجود بین سال‌های ۷۳۶-۷۰۰ ه. ق ساخته شده‌اند (هیلن براند، ۱۳۷۴، ص. ۹۳). الگوهای مشترکی که در این بناها به چشم می‌خورد، ظرافت، استفاده از گل و بوته‌های مشابه در زمینه، تنوع استفاده از خطوط در کنار یکدیگر شامل خطوط کوفی بنایی و ثلث و نیز استفاده از کتیبه‌ها به‌عنوان عنصر تزئینی است (شکل‌های ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳). به‌طور نسبی می‌توان با اتکا به تاریخ ساخت گنبد سلطانیه (۷۱۳-۷۰۵ ه. ق)، محراب مسجد جامع اصفهان (۷۱۰ ه. ق)، بقعه پیر بکران (۷۰۳ و کتیبه آن ۷۱۲ ه. ق) و مسجد جامع اشترجان (۵. ق ۷۱۵-۷۰۸) برای دیواره شبستان شرقی مسجد جامع، دامنه زمانی بین ۷۱۵-۷۰۵ هجری قمری را پیشنهاد داد که اوایل قرن هشتم هجری قمری را دربرمی‌گیرد. این تاریخ با تاریخ پیشنهادی گرابار که آن را قدیمی‌تر دانسته و مقدم بر قرن هشتم هجری قمری/چهاردهم میلادی می‌داند، حدود صد سال متفاوت است. همان‌گونه که وی اشاره می‌کند، در معماری مذهبی استمرار توصیه‌های عبادی به چشم می‌خورد و به بایگانی روی دیوارها شباهت دارد (گرابار، ۱۳۸۸، ص. ۵۳) و به‌طور اخص بازتاب تحولات و تغییر گرایش‌های مذهبی و تاریخ سیاسی است. این چرخش دیدگاه‌های مذهبی و سیاسی به‌خوبی در کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان دیده می‌شود که در دوران مقدم بر این دوره نیز رخ داده است. با بررسی تاریخ معماری مسجد جامع در سه دوره، حکومت‌های شیعی‌مذهب زمام امور را به دست داشته‌اند: قرن چهارم هجری قمری (آل‌بویه)، اوایل قرن هشتم هجری قمری، ایلخانان حکومت الجاتیو و قرن ده و یازده هجری قمری، دوره صفوی. آنچه تاریخ‌گذاری پیشنهادی را متقن‌تر می‌کند، تقدم و تأخر زمانی

منابع

- ابن اثیر (۱۳۷۰). *الکامل فی تاریخ*، ترجمه محمد حسین روحانی، تهران: نشر اساطیر.
- آرشیو هیئت باستان‌شناسی مشترک ایران و ایتالیا در مسجد جامع (منتشر نشده).
- حمیدی، بهرام (۱۳۹۰). *آرایه‌های تزیینی گچ‌بری دوره سلجوقی*. کتاب ماه هنر. ۱۵۱.
- شکفته، عاطفه (۱۳۹۱). ویژگی‌های بصری شاخص تزیینات معماری عصر ایلخانی. *مطالعات معماری ایران*، ۱(۲) و ۹۸-۷۹.
- گالدیری، اوژن (۱۳۷۰). *مسجد جامع اصفهان*. ترجمه عبدالله جبل عاملی، جلد دوم. اصفهان: میراث فرهنگی استان اصفهان.
- گدار، آندره (۱۳۱۸). *آثار ایران*. ترجمه محمدتقی مصطفوی. تصحیح علی‌پاشا صالح. جلد دوم. تهران: اداره باستان‌شناسی وزارت فرهنگ تهران.
- گرابار، اولگ (۱۳۸۸). *مسجد بزرگ اصفهان*. ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی به کوشش سازمان نظام‌مهندسی ساختمان اصفهان. اصفهان: انتشارات مانی.
- گوبه، هاینس (۱۳۶۵). *شهر اصفهان*. ترجمه کرامت‌الله افسر، نظری اجمالی بر شهرسازی و شهرنشینی به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: چاپ ارشاد اسلامی.
- علمداری، لاجین پهلوان، فرح، حبیب، ماجدی، حمید و ساربان قلی، حسن (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل الگوهای اسلیمی و نقوش گیاهی محراب الجایتو مسجد جامع اصفهان. *فصلنامه علمی - پژوهشی نقش جهان*، ۸(۴).
- نیوتن ویلبر، دونالد (۱۳۶۵). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، ر (۱۳۷۴). *معماری هنرهای ایران*، زیر نظر دبلیو فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: نشر فروزان‌فر.